

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

بررسی تاملی درون مایه های ادبیات تعلیمی در کتاب های ادبیات فارسی مقطع

متوسطه

پوران رضایی

دبیر مقطع متوسطه اول

چکیده :

ادب تعلیمی یکی از مهمترین انواع ادبی بوده که هدف اصلی آن آموزش یک فن و یا آموزش علوم بوده است. آنچه امروزه به عنوان ادب تعلیمی کودک و نوجوان مطرح است، تقریباً از دوره مشروطیت آغاز شده و به دلیل اهمیت زیاد مسأله تعلیم و تربیت، اشعار تعلیمی فراوانی نیز برای کودکان سروده شده است؛ در این مقاله سعی بر آن است موضوعاتی که صرفاً به منظور تعلیم عام به کودک و نوجوان سروده شده اند، از میان اشعار ملک الشعراء بهار، ایرج میرزا، سیداشرف الدین حسینی و پروین اعتصامی بررسی و معرفی گردد. روش پژوهش به شیوه توصیفی- تحلیلی بوده و از نتایج حاصل از آن می توان گفت که در مقایسه با شاعران مورد بررسی، اشعار ایرج میرزا حاوی بیشترین مضامین تعلیمی برای کودکان می باشد. بعد از ایرج میرزا، در اشعار محمدتقی بهار بیشترین بسامد مضامین تعلیمی، خطاب به کودک و نوجوان دیده می شود. توصیه به علم و لزوم یادگیری آن، مضمونی مشترک در اشعار تعلیمی شاعران مورد بحث است. تعالیم اخلاقی در اشعار پروین اعتصامی از سایر مضامین برجسته تر می باشد.

کلید واژه ها: درون مایه، ادبیات تعلیمی، ادبیات فارسی، پروین اعتصامی، محمدتقی بهار، ایرج میرزا، سیداشرف الدین حسینی

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

مقدمه:

ادبیات تعلیمی اثری است که دانشی را برای خواننده تشریح کند، یا مسائل اخلاقی، مذهبی، فلسفی را به شکل ادبی عرضه دارد. یکی از پر دامنه دار ترین اقسام شعر در ادبیات فارسی، شعر تعلیمی است. نوشتن آثار تعلیمی از قدیم سابقه داشته است و شعرا و نویسندگان به آن توجه ویژه‌ای داشته اند، اما آنچه که امروزه بعنوان ادب تعلیمی مختص کودک و نوجوان مطرح است، تقریباً از دوره مشروطیت آغاز شده و تا قبل از آن دوره، حضور کودک و نوجوان در متون کهن بسیار کم رنگ است و فقط در ضمن بعضی از آثار بزرگان جسته و گریخته مطالبی در خطاب به کودک و نوجوان دیده می شود. ادبیات کودکان و نوجوانان یعنی مجموعه آثار و نوشته هایی که به وسیله نویسندگان متخصص برای مطالعه ی آزاد و اوقات فراغت کودکان تهیه می شود و در همه ی آنها ذوق و سطح و رشد کودکان مورد توجه است و در بالا بردن سطح اجتماعی و تاریخی و ادبی آنان موثر است. هدف ادبیات کودکان و نوجوانان، ساختن انسان و جامعه برای آینده است لذا ادبیات با تکیه بر گذشته ، به دنبال آینده است و نقش بزرگی به عهده دارد. ادبیات کودکان و نوجوانان با ادبیات تعلیمی شروع می شود و نقطه ی آغاز آن تاریخچه ی تعلیم و تربیت است.

بیان مسئله:

ادبیات تعلیمی یکی از مهمترین و قدیم ترین انواع ادبی بوده است که هدف اصلی آن آموزش یک فن به معنای خاص و یا آموزش علوم مانند حکمت و اخلاق و فلسفه و عرفان و مذهب و غیره به معنای عام بوده است.

امروزه ادب تعلیمی بر حسب سنین مختلف طبقه بندی می شود اما در گذشته و در ادب کلاسیک، بیشتر مخاطبان ادب تعلیمی، افراد بزرگسال جامعه و اقشار تحصیل کرده یا صاحب جاه و دارای مشاغل سیاسی بودند؛

برای مثال همه سیرالملوکها مانند قابوسنامه و سیاست نامه یا اندرزنامه ها و کتب اخلاقی و مذهبی همچون اخلاق ناصری، کیمیای سعادت و مصباح الهدایه... یا کتب داستانی (کلیله و دمنه، مرزبان نامه) از این قبیل اند. اما آنچه که امروزه بعنوان ادب تعلیمی کودک و نوجوان مطرح است، تقریباً از دوره مشروطیت آغاز شده اگرچه قبل از آن نیز کمابیش کتبی برای آموزش فنون خاصی برای نوجوانان نوشته شده بود (مانند نصاب الصبیان در علم لغت و عروض) ولی در قرن هفتم و تا قبل از آن دوره،

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

حضور کودک و نوجوان در متون کهن بسیار کم‌رنگ است و فقط در ضمن بعضی از آثار بزرگان جسته و گریخته مطالبی در خطاب به کودک و نوجوان دیده می‌شود.

در ایران ابتدا کودکان مجبور بودند در مزرعه و کوهسار پا به پای پدران و مادران کار کنند، ولی در مدرسه و مکتب با الفبای آموختن آشنا می‌شدند. اگر به کتب شاعران قدیم نگرسته شود، می‌توان ملاحظه کرد که همه ی آنان در میان شعرهایشان، برای کودکان و نوجوانان هم شعر سروده اند. مشروطه خواهی همان طور که در ادبیات فارسی تاثیر عمیقی داشت، در ادبیات کودکان و نوجوانان هم موثر واقع شد. شاعران ما در این دوره از اطفال و نوجوانان غافل نبودند، زیرا می‌دانستند آنان آینده سازان کشور هستند. ملک الشعرای بهار، ایرج میرزا، نسیم شمال، پروین اعتصامی از چهره های شعری دوره مشروطه اند که عمر شاعری آنان با حوادث و رخدادهای آن دوره پیوند خورده است. آنان فرزندان زمان خود بودند که نیازهای اجتماعی عصر بیداری را به گونه ای شایسته درک کرده با روشن بینی در اشعار خود منعکس نمودند و از خواسته های طیف مختلف جامعه با زبانی ساده و موثر سخن گفتند. ارجمندی این شاعران در مردمی بودن و صداقت و صمیمیت گفتار آنان است. در دوران حوادث سیاسی زمانه، آزادی خواهی، وطن دوستی، قانون و عدالت، انتقادهای اجتماعی، مبارزه با استبداد و استعمار از اهم مفاهیمی بود که جوهر اصلی اندیشه های شعری آنان را شکل می داد شاعرانی که حتی پس از استقرار مشروطه در مبارزه با سنت های منحط و فاصله های طبقاتی کوشیدند و بیش از دیگران به آزادی وطن خواهی و مسایل مربوط به آن توجه کردند. از سویی دیگر انقلاب مشروطیت از رویدادهای بسیار مهم سیاسی اجتماعی یکصد سال اخیر است که جامعه ما را در مسیری متفاوت با گذشته قرار داد؛ به طوری که تاثیرات این رویداد تحت هیچ شرایطی کشور ما را رها نکرد. در این جستار مطالب مذکور و نیز اندیشه تحول خواهی های سیاسی آنان انگیزه ای شد تا ضمن انتخاب و معرفی چهار شاعر آزادی، درونمایه های تعلیمی شعری آنان مورد بررسی قرار گیرد.

در این مقاله سعی بر آن است اشعاری که صرفاً به منظور تعلیم عام به کودک و نوجوان سروده شده اند، از میان اشعار ملک الشعرای بهار، ایرج میرزا، نسیم شمال، پروین اعتصامی بررسی و معرفی گردد و برحسب طبقه بندی امروزی گروههای سنی مختلف کودک و نوجوان، آنها را در گروههای سنی خاص قرار دهد و علل تفاوت آنها را از لحاظ توصیفات و مضامین با ادب بزرگسال بررسی کند تا جنبه های جذابیت آنها روشن تر گردد. و همچنین سعی شده است تا جنبه های گوناگون ادبیات تعلیمی و موضوعات اجتماعی شعر کودک و نوجوان با واکاوی و تحلیل مهم ترین اشعار کودکانه در دوره مشروطه بررسی شود.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

اهمیت و ضرورت تحقیق :

در روند اتفاقات انقلاب مشروطه، جریان های نواندیش در گستره آموزش و پرورش راه یافت. بنابراین ادب تعلیمی کودک و نوجوان به صورت مدرن تقریباً از دوره مشروطیت آغاز شده است. شاعران در این دوره برآن شدند که از راه شعر به تعلیم و تربیت کودکان بپردازند، به گونه‌ای که کودک مخاطب آن باشد و شعر کودک و نوجوان راهی مناسب و در خور فهم برای هدایت او به سوی رشد گردد. به همین دلیل شناسایی اولین رویکردها و اولویت‌های تعلیمی ادبیات مدرن کودک و نوجوان می تواند ما را با نیازهای آموزشی و معیارهای مورد توجه در آن دوره آشنا کند.

امروزه با توجه به اینکه بخش بزرگی از جمعیت ایران را کودکان و نوجوانان تشکیل می دهند، شناختن و پرداختن به این گروه الزام آور و ضروری است. به همین روی نیز تخصص هایی در خصوص آنان در جامعه به وجود آمده است. از جمله پزشک متخصص کودکان کتاب کودکان مربی کودکان مراکز آموزشی کودکان از طرفی چون این نسل قرار است چرخه ای مدیریت کشور را به حرکت درآورد و به نوعی آینده ساز مملکت شود اهمیت پرداختن هر چه بیشتر به ادبیات کودک و نوجوان دو چندان می شود این پژوهش نیز در راستای چنین هدفی به بنیان گذاران شعر و ادبیات کودک در ایران پرداخته است.

اهداف تحقیق :

- ۱- تبیین درون مایه های ادبیات تعلیمی کودک و نوجوان در اشعار کتاب فارسی
- ۲- تبیین درون مایه های ادبیات تعلیمی کودک و نوجوان در اشعار ایرج میرزا از شاعران کتاب فارسی
- ۳- تبیین درون مایه های ادبیات تعلیمی کودک و نوجوان در اشعار نسیم شمال در کتاب فارسی
- ۴- تبیین درون مایه های ادبیات تعلیمی کودک و نوجوان در اشعار پروین اعتصامی در کتاب فارسی

سوالات تحقیق :

۱. مهمترین درون مایه های اجتماعی در اشعار تعلیمی کودک و نوجوان در دوره مشروطه کدام اند؟
۲. مهمترین درون مایه های اخلاقی در اشعار تعلیمی کودک و نوجوان در دوره مشروطه کدام اند؟

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

۳. مهمترین درون مایه های علمی و فرهنگی در اشعار تعلیمی کودک و نوجوان در دوره مشروطه کدام اند؟

فرضیه های تحقیق

۱. مهمترین درون مایه های اجتماعی در اشعار تعلیمی کودک و نوجوان در دوره مشروطه ظلم ستیزی، عدالت، آزادی و... می باشند.

۷

۲. مهمترین درون مایه های اخلاقی در اشعار تعلیمی کودک و نوجوان دوره مشروطه ایمان به خدا، ایثار، پیروزی خیر بر شر و... می باشند.

۳. مهمترین درون مایه های علمی در اشعار تعلیمی کودک و نوجوان دوره مشروطه طبیعت گرایی، مسائل مربوط به علم فیزیک و... می باشند.

روش پژوهش

روش پژوهش در مقاله انجام گرفته، روش تحلیلی-توصیفی می باشد که در پایان نامه مفهوم درون مایه های اشعار تعلیمی کودک و نوجوان در دوره مشروطه چه در مقدمه چه در ضمن مباحث مطرح شده تعریف و تبیین گردیده است. در این پایان نامه، از میان انواع درون مایه های ادبی، به بررسی وجوه مختلف درون مایه تعلیمی پرداخته خواهد شد.

جامعه آماری پژوهش

جامعه آماری پژوهش حاضر شامل اشعار تعلیمی شاعران در کتاب فارسی می باشد که در دوران عصر حاضر در کنار مسائل اخلاقی، عاطفی، بازی و سرگرمی، همیشه به مسئله ی آموزش و تعلیم کودکان توجه نشان داده اند و اشعاری در این زمینه سروده اند که از جمله این شاعران ملک الشعراء بهار، ایرج میرزا، نسیم شمال، پروین اعتصامی هستند که به بررسی اشعار تعلیمی آنها خواهیم پرداخت.

ابزارهای جمع آوری اطلاعات

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

تحقیق ما بر پایه ی رجوع به منابع کتابخانه ایی و مقالات موجود ، مطالعه دقیق آنها به شیوه تحلیل محتوا، ارائه توصیف کامل از اشعار تعلیمی کودک و نوجوان که شاعران توانایی در این عرصه اشعاری سروده اند، می باشد.

مبانی نظری تحقیق :

تعاریف مفهومی شعر:

شعر یکی از اقسام دوگانه ی کلام است در کنار نثر که در ساده ترین تعریف، آن را کلامی متخیل همراه با وزن و گاه قافیه و ردیف دانسته اند. بعضی شرط خیال انگیز بودن را نیز بر این دو عامل افزوده اند و کلامی را که عنصر تخیل بهره ندارد و تنها در آن وزن و قافیه به کار رفته است، نظم خوانده اند (میر صادقی، ۱۳۸۵: ۲۷۳) در تعریفی دیگر ملک الشعرا بهار شعر را نتیجه ی عواطف و انفعالات و احساسات یک انسان حساس متفکر است (بهار، ۱۳۷۱: ج۲: ۱).

تعریفی که دکتر شفیع کدکنی از شعر داده است ، هم شکل هم ماهیت وهم جوهر شعر را در بر می گیرد. از نظر او شعر گره خوردگی عاطفه و تخیل است که در زبانی آهنگین شکل گرفته است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۲۵)

درون مایه (theme)

در کتاب فرهنگ اصطلاحات ادبی در معنای لغوی درون مایه آمده است : درون مایه یا مضمون تشکیل شده از درون به معنی داخل و میان باضافه ی مایه به معنی اصل هر چیزی مصدر و اساس و در مجموع « درون مایه » به معنی اصل درونی هر چیز است (سیما داد، ۱۳۹۲: ۲۹۰) در مطالعه یک متن ادبی در مرحله ی اول با دو جنبه از آن سر و کار داریم یکی فرم یا شکل و ساختار و دیگری محتوی و درون مایه ی آن اثر است به عبارت دیگر ، یک اثر ادبی بر دو رکن قالب درون مایه مبتنی است و به ظرف و مظروف مشابه است. کلمات و الفاظ واسلوب تلفیق آن ها که در شعر ، وزن و قافیه را ایجاد می کند ، قالب یا ظرف نامیده می شود و اندیشه ها و عواطف شاعر یا نویسنده توأم با ذوق و تخیل و احساس هنرمند ، مظروف را به وجود می آورد (رزمجو، ۱۳۷۲: ۱۳)

درون مایه یا تم (theme) فکر یا فکرهای اصلی است که در اثر ادبی بوسیله ی نویسنده یا شاعر عرضه می شود. درون مایه گاه صریح و آشکار است و گاه پنهان و کشف آن نیاز به تحقیق و تفکر دارد. (میر صادقی ۱۲۵: ۱۳۸۵).

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

شاید بتوان گفت درون مایه حس پنهان شاعر وهمان موج و هجوم ناگهانی احساسات و عواطفی است که شاعر را به سمت سرودن می راند نشانگر جهت گیری روحی و فکری نویسنده اثر است. (روز به ، ۱۳۸۱: ۳۲) و چه بسا خود شاعر نیز پیش از سرایش از موضوع و نوع آن مطلع نباشد و در واقع درون مایه فکر اصلی و مسلط در خلال هر اثری است، درون مایه هر اثری ، جهت فکری و ادراکی نویسنده اش را نشان می دهد (داد، ۱۳۹۲: ۲۱۹) درون مایه اصطلاحی مؤلف محور است ، اما در عین حال ، واجد این معنا هم هست که خوانندگان می توانند درون مایه های یک اثر را بخوانند و این درون مایه مشترک آثار گوناگون را تشخیص دهند (مکاریک، ۱۳۹۰، ۱۲۰)

یکی از عناصر سازنده ی اثر هنری درون مایه ی آن است و آن اندیشه ی مرکزی و حرف اصلی هنرمند است که در محتوا و قالبی خاص به تعبیر کشیده میشود و مسیر اندیشه و تفکر صاحب اثر را روشن می سازد (داد، ۱۳۸۰ : ۲۵) درونمایه تشکیل شده از «درون» به معنی داخل و میان به اضافه «مایه» به معنی اصل هر چیز مصدر و اساس و در مجموع «درونمایه» به معنی اصل درونی هر چیز است (داد، ۱۳۸۰ : ۱۳۱).

درونمایه در زبان فارسی برابر نهاده ی theme است که در اصل واژه ای یونانی است که در منابع و فرهنگ های اصطلاحات ادبی انگلیسی به معنای «اندیشه ی مرکزی» و یا همان حکم کلی است که به مجموع اثر وحدت می بخشد» (زارع، ۱۳۸۷ : ۱۹۴). درون مایه درحقیقت فکرحاکم بریک اثرادبی است.

ادبیات تعلیمی:

ادبیات تعلیمی یا Didactic Literature اثری است که دانش (چه عملی و چه نظری را برای خواننده تشریح کند، یا مسائل اخلاقی، مذهبی، فلسفی را به شکل ادبی عرضه دارد. البته ادبی بودن اثر تعلیمی مقول بالتشکیک است، یعنی در آثاری، عناصر ادبی کمتر و آثاری بیشتر است. نوشتن آثار تعلیمی از قدیم سابقه داشته است و اتفاقاً رواج آن در روزگاران قدیم بیشتر بوده است.

ادبیات تعلیمی می تواند تخیلی هم باشد یعنی مسأله ای را که می خواهد تعلیم دهد به صورت داستانی یا نمایشی در آورد تا جاذبه بیشتری یابد و از این شیوه مخصوصاً در کتاب های کودکان استفاده می کنند. عرصه کاربرد اصطلاح ادب تعلیمی بسیار

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

وسیع است، زیرا به هر حال هر اثری مطلبی را تعلیم می دهد، اما معمولاً این اصطلاح را وقتی به کار می برند که قصد و هدف نویسنده آشکارا تعلیم فنی باشد.» (شمیسا، ۲۸۶: ۱۳۷۰ - ۲۸۵).

راغب اصفهانی در «مفردات» می گوید: تعلیم اختصاص دارد به اموری که با تکرار و فراوانی همراه باشد به گونه ای که از آن اثری در ذهن متعلم به وجود می آید و برخی در بیان معنی تعلیم گفته اند: تعلیم آگاه کردن نفس برای تصور معانی است و تعلم، آگاه شدن نفس بر آن است. (حکیمی، ۱۳۸۲: ۴۵۷). ادبیات تعلیمی، ارشادی: در اصطلاح هر اثر ادبی که هدف آن ارشاد و تعلیم باشد در جرگه ادبیات ارشادی و تعلیمی جای می گیرد. موضوع ارشاد و تعلیم جنبه های مختلفی چون اخلاقیات، مسائل و انتقادات اجتماعی و سیاسی، و آموزش فنون و حرف گوناگون را در بر می گیرد. در ادبیات تعلیمی فارسی، شعر گسترش بیشتری یافته است و یکی از دامنه دارترین و گسترده ترین اقسام شعر در ادبیات فارسی شعر تعلیمی است. شاعران مسائل اخلاقی و روانشناسی و اجتماعی را به صورت غیر نمایشی بیان کرده اند و بدین گونه ادبیات تعلیمی ما از ادبیات تعلیمی غرب وسیع تر شده است.

۱۳

ادبیات کودک و نوجوان

«ادبیات کودک و نوجوان عبارت است از هرگونه متنی که با چهارچوب و طرح مشخص بطور عمد یا غیر عمد برای کودک آفریده شده باشد. صورتی که کودک و نوجوان با آن ارتباط برقرار می کند و این رابطه منجر به برانگیختن احساسات، عواطف و پدید آمدن لذت زیبا شناختی شود و تاثیرات خاص روح و روانی روی کودک بگذارد و سبب شناخت او شود.» (محمدی، ۸۷۳: ۸۷).

ادبیات کودک و نوجوان شامل قصه، شعر، نمایش، افسانه و داستان است. شعر کودک سخنی آهنگین است که با تکیه بر وجوه صوتی و موسیقایی کلمات و بهره گیری از وزن و قافیه و تکیه بر سادگی به زیبایی مضمون و معطوف و عنصر تخیل و ذوق زیبایی شناسی و موسیقایی کودک و غریزه ی بازی او پاسخ می دهد. در شعر کودک عناصر شعری را باید با احتیاط به کار برد تا حدی که به زیبایی کلام آسیب نرساند و پل ارتباطی را که شعر با کودک ایجاد کرده است، خراب نکند. کودکان در پی درگرگونی و دگردیسی مدام هستند. ادبیات نباید از این تغییر لحظه به لحظه واپس بماند و کندی و درجا زدگی و عقب ماندگی خود را از راه کلمه و تصویر به کودک تحمیل کند زیرا کودک مقاومت می کند و راه خود را می رود. (پورالخاص، ۱۳۸۷: ۴۰)

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

رایین اسکتلن، در مقاله «شعر، جادو و کودکی» می نویسد: «پیوند میان کودکی و شعر بسیار نیرومند است.»

بسیاری از شاعران متوجه می شوند که بار دیگر به روزهای کودکی و تجربه های آن دوران باز گشته اند. برخی از شاعران به گفته ی خود، احساس می کنند که اشعارشان دارای زمینه های ویژه ای است که بیش از هر چیز از خاطرات دوران کودکی آن ها مایه می گیرد. البته، این بدان معنا نیست که شاعران نسبت به روزهای کودکی خود، بیش از حد احساس دلتنگی می کنند. کودکی از آن جهت اهمیت دارد که قوه ی تخیل کودک، هنوز تحت سلطه ی عقل واقع نشده است. رابطه ی یک کودک با تجربه بسیار مستقیم تر و عاطفی تر از مردم بالغ است. دنیا برای کودکان هنوز پر از شگفتی هاست، اشیا تازه و سرشار از زندگی هستند ... یک کودک بسیار بیش از آن چه فکر می کنیم، می بیند.» (اسکتلن، ۱۳۸۷ : ۸۷۳).

هر شاعری چه بخواهد برای کودکان شعر بسراید، چه نخواهد، ناگزیر است که با کودکی و کودکی خویش پیوندی ناگسستنی برقرار کند. شعر سرودن، خود تمرین دیدن و از نو دیدن و کشف کردن است. یک شاعر نیز درست مثل یک کودک، بسیار بیش از آن چه همه می بینند و فکر می کنند که می بینند، می بیند. اما یک شاعر کودک، با کودکی آن چنان پیوند می خورد که خود جزئی از آن می شود، چرا که او هم شاعر است و هم برای کودک می سراید. شعر نگاهی تازه و کودکانه می خواهد و کودک به شعری دل می بندد که از جنس دنیای او باشد. دنیای کودک سرشار از شگفتی های زندگی و خیال های رنگارنگ واقعی است. شعر گفتن برای کودکان، آن قدرها هم که به نظر می آید، ساده و پیش پا افتاده نیست، همانطور که هر شعر ساده و پیش پا افتاده ای شعر کودکانه نیست. این تلقی شاید از آن جا ناشی شود که نمونه هایی که به نام شعر کودک امروز کتاب فروشی ها و کتابخانه های ما را انباشته اند، کم نیستند. نمونه هایی پر از اشکالات وزنی و زبانی و کلامی که نه ربطی به دنیای خیال انگیز و خالق کودکان دارند و نه از شعریت شعر و کشف های ناب شاعرانه بویی برده اند.

هر کس از نظر خویش تعاریفی خاص راجع به ادبیات کودکان ارائه داده است چنانکه گفته اند: ادبیات مجموعه ی بازتاب های آدمیان است در مقابل عوامل مختلف درونی و برونی که به صورت کلام، همراه با تخیل و عاطفه در آمده و هدفش سعادت آدمی است «(شعاری نژاد، ۱۳۷۱ : ۱۱). یا گفته اند: «ادبیات، اساسی ترین و اصلی ترین رکن هنر به شمار می رود که سایر رشته های هنری را تحت تأثیر قرار می دهد» (عبداللهی، ۱۳۷۵ : ۱۲).

اما دکتر علی اکبر شعاری نژاد که جزو نخستین کسانی است که در ایران درباره ی ادبیات کودکان و نوجوانان کتاب ارزشمندی تألیف کرده است، درباره ی ادبیات کودکان می گوید: «ادبیات کودکان به مجموعه آثار و نوشته هایی گفته می شود که به

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

وسیله نویسندگان متخصص ، برای مطالعه ی آزاد کودکان تهیه می شود و در همه آنها ، ذوق و سطح رشد کودکان مورد توجه است»(شعاری نژاد ، ۱۳۷۴ : ۲۱).

فرخ صادقی نیز تعریف زیبایی از ادبیات کودکان و نوجوانان ارائه می دهد : «مجموعه نوشته هایی که برای کودکان، مناسب و قابل خواندن باشد و بدون داشتن هدف آموزش و مستقیم و القایی در بالا بردن سطح آگاهی های اجتماعی، تاریخی، ذوقی و ادبی کودکان مؤثر واقع شوند.»(دولت آبادی ، ۱۳۷۶ : ۱۱)

اما از نظر من و با توجه به تعاریف ذکر شده ادبیات کودکان به مجموعه و آثار و نوشته هایی گفته می شود که به وسیله نویسندگان متخصص ادبیات کودکان و برای مطالعه آنان تهیه می شود و باید سطح ذوق و رشد آنان مورد توجه قرار گیرد . ادبیات کودکان شامل تمام چیزهایی است که مخصوص کودکان نوشته می شود و برای آنان مناسب و مفید باشد .

زبان کودکی کافی نیست، بلکه باید به نیازهای روحی و روانی کودک توجه داشت همان طور که مولوی شاعر قرن هفتم در جلد چهارم خود بیت زیبایی در مورد برخورد با کودکان سروده که به شرح زیر است:

چون که با کودک سرو کارت فتاد پس زبان کودکی باید گشاد(مولوی،دفترچهارم:۱۱۱)

یعنی اگر بخواهیم با کودک سر و کار داشته باشیم و برای تربیت و آموزش او تلاش کنیم ، یکی از شروط

اصلی آن استفاده از زبان کودکی است. شرط دیگری که نیازمند آن هستیم ، شناخت خود کودک است . یعنی:

آیا کودکی که ما با او سخن می گوئیم ، سالم است، معلولیت ذهنی یا شنوایی ندارد و به خوبی حرفه ای ما را می شنود و درک می کند، قادر به انجام کاری است .

هدف ادبیات کودکان و نوجوانان کتاب فارسی

هدف ادبیات کودکان و نوجوانان ، ساختن انسان و جامعه برای آینده است لذا ادبیات با تکیه بر گذشته ، به دنبال آینده است و نقش بزرگی به عهده دارد .

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

«شماری از معلمان که موضوع روش تربیت کودک را دنبال می کنند، به حدیث جالبی از پیامبر استناد می کند که بدین گونه است : (من کان عنه صبی فلیتصاب له) نزد هر کس کودکی باشد باید با او کودکانه رفتار نماید»

هدف های مختلف ادبیات کودکان شامل موارد ذیل است :

- ۱- آماده کردن طفل برای شناختن ، دوست داشتن و ساختن محیط .
 - ۲- کودکان از طریق ادبیات می توانند مسائل مختلف را بشناسند و قدرت تفکر و سازندگی بیشتر را بدست آورند.
 - ۳- شناساندن طفل به خویشتن و ایجاد احترام، ادبیات کودکان باید بتواند انواع نیازهای روانی کودکان را ارضا نماید .
 - ۴- باعث لذت بخشی کودکان شود . یعنی اگر لذت بخش باشد، کلام بهتر و سریع تر به درون آنان نفوذ می کند .
 - ۵- در کودکان ایجاد علاقه به مطالعه و عادت به مطالعه را افزایش دهد .
- وقتی مادران برای آنکه فرزند خردسال خود را بخوابانند، برایش لالایی می خوانند که خود از اولین انواع ادبیات شفاهی بود، نوع دیگر از ادبیات شفاهی کودکانه «قصه» است. قصه باعث می شد که ما به دنبال قهرمان داستان باشیم واکثر قصه ها قهرمان های خیالی دارند. اگر خوب دقت کنیم، متوجه می شویم که کتاب های کودکان و نوجوانان با آنکه همانند کتاب های گذشته هستند، ولی خصوصیات کاملاً متمایزی دارند.

این کتاب ها مانند پلی هستند که کودک را با محیطی که در آن زندگی می کند آشنا می سازند . همچنین مانند پلی دنیای ناشناخته آینده را به آنان می شناساند .

ادبیات کودکان و نوجوانان تلاش می کند بدون شعارهای سیاسی و اجتماعی به آنان کمک کند تا در دنیایی که زندگی می کنند و هر روز در تغییر و تحول است ، نقش سازنده ای را ایفا نمایند .

امروزه در اکثر کشورهای جهان، وقت و بودجه کافی صرف ادبیات کودکان و نوجوانان می شود و برای تشویق نویسندگان و ناشران جوایز خاصی در نظر می گیرند و همچنین هر ساله در کشوری نمایش گاه ها و بازارهای بزرگی از کتاب های کودکان و نوجوانان ترتیب می دهند تا آنان را تشویق کنند که برای آینده سازان جامعه شعر بگویند و کتاب بنویسند.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

ادبیات کودکان و نوجوانان در دوره ی مشروطیت

ادبیات کودکان و نوجوانان در دوره ی مشروطیت جلوه ی دیگری پیدا کرد. نوشتن کتاب برای کودکان در ایران از اواخر قرن سیزدهم آغاز شد:

«جنبش مشروطه خواهان همان طور که در ادبیات فارسی تأثیر عمیقی داشت در ادبیات کودکان و نوجوانان هم مؤثر واقع شد . نویسندگان این دوره از تأثیر تعلیم و تربیت و اهمیت آن آگاه بودند. بعضی از آنان با ادبیات غرب آشنایی داشتند. هر چند اهداف دیگری را دنبال می کردند ، ولی از اطفال و نوجوانان نیز غافل نبودند. زیرا می دانستند آنان آینده سازان کشور هستند . مثلاً بهار ، عشقی و ایرج میرزا و پروین اعتصامی اشعاری برای کودکان سرودند « (دولت آبادی ، ۱۳۵۲: ۲۳) .

اما عبدالرحیم طلابوف با نوشتن کتاب احمد ، باب تازه ای در ادبیات کودکان در ایران گشود. کتاب احمد گفت و شنود پدری است که با فرزند خیالی و باهوش خود درباره ی موضوع های مختلف علمی صحبت می کند و با زبانی بسیار ساده و قابل فهم نوشته شده است.

هر چند شاعران دوره ی مشروطیت ، در شعرهایشان به کودکان و نوجوانان نظر داشتند ولی با خاطر آشنایی با علوم جدید و ترجمه ی آثار کشورهای دیگر و تعلیم و تربیت که در کشور همگانی شد ، شعرهای آنان نیز از ویژگی خاص برخوردار گردید . اما سهم ایرج میرزا از دیگر شاعران بیشتر است، زیرا شعرهای او برای کودکان مناسب بوده و به زبان آنان سروده شده است . مثل : شعر شوق درس خواندن یا پسر بی هنر ایرج میرزا در شعر در شوق درس خواندن می خواهد به کودکان بیاموزد که علاوه بر پرستش و حمد و ستایش خداوند یکتا ، باید به پدر و مادر و معلم که هر کدام چیزی را به ما می آموزند باید احترام بگذاریم و یادر شعر «پسر بی هنر» می خواهد به کودکان بیاموزد که کودکان و نوجوانان باید با تربیت باشند و از آزار واذیت حیوانات، مردم کوچه و خیابان و پدر و مادر بپرهیزند و همچنین از پر خوری که باعث بیماری می شود امتناع ورزند .

همچنین ایرج میرزا تلاش می کرد تا وزن شعرهایش را طوری تنظیم کند و بسراید تا تأثیر گذاری آن ها در کودکان مؤثر واقع افتد و کودکان راحت تر بتوانند آن را بخوانند و با آن ارتباط برقرار کنند .

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

درآمدی بر شعر و ادب مشروطه

ادبیات هر ملتی در سیر تاریخی خود قطعاً متأثر از انقلابات زمانه و تحولات سیاسی و فرهنگی آن می باشد. اگر این همه واژه ها، اعلام و اصطلاحات مغولی در تاریخ جهان گشا یافت می شود حاصل سیطره ی سیاسی مغول بر قلمرو ایران در آن زمان بوده است و اگر در عصر سامانی در نثر فارسی از لغات عربی احتراز می شود زاده ی استقرار حاکمانی بوده است که خود را به ایرانیان دوره ی ساسانی منتسب می دانستند از این رو می توان گفت عامل اصلی و موتور محرک تحولات سبکی محصول دگرگونی های سیاسی و اجتماعی و انقلابات زمانه بوده است. تحولات عمده و زیربنایی آثار ادبی پارسی در عصر مشروطه تحت تأثیر عواملی چند از جمله رواج صنعت چاپ در ایران گسترش روزنامه نویسی آشنایی ایرانیان با ادبیات اروپایی، نهضت ترجمه و نشر آثار اروپایی اعزام دانشجویان به اروپا و غیره صورت گرفته است. ادبیات بار اصلی این تحولات را بر دوش کشید به دنبال تغییر در شئون اجتماعی جامعه، تحولاتی در عرصه ی نثر و شعر اتفاق افتاد در حوزه ی نثر جز ترجمه ی داستاها و نوشته های اروپاییان که راه را برای ساده نویسی هموار کرد، آثار و نوشته هایی رواج یافت که با دست نوشته های گذشتگان تفاوت های چشمگیر داشت. زبان نوشته ها به زبان مردم نزدیک شد پیش از این به دلیل انحصار نوشته ها به درباریان، نویسندگان نثر را به سمت تکلف و تصنع پیش می بردند؛ اما در این دوره، مثل ها، اصطلاحات، قصه ها و تجارب زندگی مردم عادی به ادبیات راه پیدا کرد. موضوع و محتوای نوشته ها نیز زیر و رو شد. واقعیات زندگی دردهای اجتماعی، مباحث سیاسی و طرح اندیشه های نو، فضای نثر و شعر را تحت تأثیر خود گرفت. افزایش طنز و لطایف انتقادی راه را برای نویسندگان داستان های فکاهی و انتقادی گشود، واژگان زبان فارسی را غنی ساخت کلمات و ترکیبات تازه ای چون اتحاد ملی حقوق بشر قشون ملی و ... را بر گنجینه فارسی افزود و گاه نیز مفاهیم کلمات و ترکیبات کهن را دستخوش تحول ساخت. واژه های ملت، دولت، آزادی و وطن عمدتاً با معانی و مفاهیم سنتی خود فاصله گرفته بار معنایی دیگری یافته اند که در فرهنگ نامه های کهن ما نشانی از آن تحولات معنایی یافت نشد. به طوری که در مراحل پایانی این دوره زبان و ادبیات بارورتر شفاف تر و فضای ادبیات با مسایل اجتماعی همراه تر و پیوسته تر گشت، ساده نویسی رونق یافت و شعر از حالت یکنواختی گذشته رها شد. ادبیات مشروطه به کار نویسندگی و شاعری جهت بخشید و روشهای جدید تحقیق را به پژوهشگران آموخت. استحکام و سلامت و فصاحت شعر سبک خراسانی و عراقی سرمشق کار شاعران قرار گرفت. مضامین و تم های شاعران دوره ی مشروطه برخلاف مضامین قدیمی و تکراری شاعران سبک بازگشت تحول بنیادین یافت؛ زیرا شاعران حرفه ای عصر بازگشت از موقعیت های رسمی دولتی و درباری برخوردار بودند و از تحولات اجتماعی و انقلابات دوران خود اطلاعی نداشتند به طوری که شعرشان گویای محیط و روزگارشان نبود؛ اما شعر این دوره در

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

بطن انقلابات و تحولات سیاسی اجتماعی پرورش یافته و انعکاس دهنده ی آن به توده ی مردم گشته است برخلاف تحول در حوزه ی درون مایه شاعران این دوره چندان به فکر تغییر در فرم نیفتادند و مضامین و تم های جدید را در همان فرم های موجود به کار گرفتند.

نتیجه گیری :

با مطالعه ی زندگی و آثار چهار شاعر دوران مشروطه (محمدتقی بهار ، ایرج میرزا ، نسیم شمال و پروین اعتصامی) که هر کدام برای کودکان و نوجوانان اشعاری سروده اند به این نتیجه رسیدیم که سه شاعر به جزء پروین در ایام کودکی و نوجوانی پدر خود را از دست داده اند همین امر موجب گردید تا در سرایش شعر برای کودکان و نوجوانان کوشش بیشتری کرده و اشعار ماندگارتری را در این خصوص بسرایند.

هر کدام از آنان به تحصیل علم و آموختن زبان دیگر ملتها علاقه ی فراوان نشان می دادند تا جایی که ایرج میرزا به زبان فرانسوی تکلم می کردند و آثار ادبی این زبان را به ویژه در حوزه ی ادبیات کودک و نوجوان به فارسی ترجمه می نمودند.

با توجه به اعتقادات ،دینی بهار و نسیم شمال هر دو در ایام کودکی به عتبات عالیات سفر می کنند. این امر علاوه بر آن که به باورهای اسلامی آنان و خانواده هایشان اشاره دارد ایشان را در خلق آثار مذهبی - نسبت به ایرج میرزا - پیش می اندازد.

ایرج که در خانواده سلطنتی بزرگ شده بود و نسیم شمال که از خانواده ی فقیری برخاسته بود ، با وجود این همه ی آنان کودکان را به فراگیری علم، احترام به پدر و مادر و استاد، امید به آینده وطن دوستی و کسب هنر توصیه کرده اند. ایرج میرزا دیدگاه های خود را نسبت به کودکان و نوجوانان در قالب (۲۲) مثنوی و قطعه سروده است. دیوان او حاوی بیشترین شعر برای کودکان می باشد اشعاری وی بیشتر خطاب به پسران می باشد تا دختران او فراگیری علوم جدید را به آنان توصیه کرده است .

بعد از ایرج میرزا محمدتقی بهار بیشترین شعر را برای این رده سروده است. او در دیوان خود تعداد (۱۹) قطعه شعر را به کودکان اختصاص داد. او در اشعار خود توصیه هایی به کودکان کرده است. از جمله ی این توصیه ها: فراگیری علم احترام به پدر و مادر و معلم شرح وضعیت مملکت و دفاع از میهن میباشد.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

سید اشرف الدین حسینی که در اصل یک روزنامه نگار بود اشعار سیاسی و اجتماعی فراوانی را در قالب طنز سرود. او برای کودکان (۱۵) شعر در قالب ترجیح بند و ترکیب بند خلق کرد هر کدام از شعرهایش نکاتی مهم را به کودکان و نوجوانان گوشزد کرده است ، او خطاب به دختران بیش از پسران شعر سرود و آنان را به فراگیری علوم دینی فرا می خواند و آنان را به پیروی از مادران در فراگیری هنر و خانه داری تشویق می کند، او پیشرفت علمی را مختص پسران نمی داند بلکه دختران و کودکان را به دانش اندوزی و فراگیری علم راهنمایی می کند تا آنان نیز همانند بزرگترها در کشور نقش مفیدی داشته باشند.

ایرج میرزا از اولین کسانی بود که به طور خاص برای کودک و نوجوان شعر سرود:

که تعالیم او در این شعر چشمگیر و قابل تأمل است ،یکی دیگر از شاعران که پس از او میتوان نام برد بهار است که شعر « سرود مدرسه » او به طور خاص برای کودکان سروده شده است و حفظ میهن پرستی و عرق ملی را در کودک نهادین میکند. او اشعار دارد که از لحاظ موضوعی برای کودک و نوجوان مناسب است مانند شعر دماوند و کبوتر و... که اگرچه در شعر او مفهوم و مضمون آنها مورد توجه کودک است اما زبان فاخر و ادیبانه اش برای کودک مشکل و دیریاب است و دور از ذهن کودکانه می باشد. مثلاً در شعر «بچه ترس» از بعد روانشناسی، نهادینه شدن ترس های دوران کودکی در وجود کودکان را با آوردن تمثیل خروس و کلاغ و ترس نهفته در وجود خروس به سبب صحنه ای که در کودکی اش دیده است، بیان می کند و این نشانگر توجه او به روحیات و عواطف کودکان است. اگرچه مناظرات پروین هم به مانند اشعار بهار از مضامین و تعالیم مفیدی برای کودک و نوجوان برخوردار است اما او هم به مانند بهار زبان کودک و نوجوان را در نیافته و با زبان بزرگسال و از دید خود برای کودکان شعر سروده است. تعالیم او بیشتر شامل تعالیم اخلاقی است او به کرات و در اشعار مختلف مخاطبان را به پرهیز از عیب جویی و پرهیز از خود بزرگ بینی و توجه مداوم به نصایح والدین دعوت می کند.

منابع:

۱ - آدمیت ، فریدون . (۱۳۸۷) . ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران ، تهران : چاپ گستر

۲-آرین ، پور یحیی . (۱۳۷۲) . از صبا تا نیما ، چاپ چهارم ، تهران : انتشارات زوار.

۳-ابطحی ، طرفه . (۱۳۸۸) . اخلاق مصور، همراه با مقدمه ای بر ادبیات مشروطه .

۴- استعلامی، محمد . (۱۳۵۵) . بررسی ادبیات امروز ، ایران چاپ چهارم شاهنشاهی ، تهران امیر کبیر

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۲۹۸۰-۷۷۸۶

- ۵- اعتصامی، پروین. (۱۳۷۵). دیوان اشعار به کوشش ولی الله درودیان، چاپ اول، تهران، نشر نی
- ۶- افشار، ایرج . (۱۳۲۸). روزنامه انقلاب مشروطیت و انقلاب، ایران تهران : انتشارات امیرکبیر
- ۷- انوری، حسن . (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن، جلد اول، چاپ اول تهران، انتشارات سخن نوجوانان شرق.
- ۸- ایمن (آهی) لیلی - میرهادی خارلو توران - دولت آبادی، مهدخت. (۱۳۵۵). گذری در ادبیات کودکان، چاپ سوم، شاهنشاهی، تهران شورای کتاب کودک
- ۸- بندر ریگی، محمد. (۱۳۸۲). المنجد عربی به فارسی جلد اول چاپ چهارم، تهران، ایران
- ۹- بهار، محمدتقی (۱۳۶۸)، دیوان اشعار چاپ، پنجم، تهران، انتشارات طوس
- ۱۰-/...../..... (۱۳۹۰)، دیوان اشعار چاپ سوم، تهران، انتشارات نگاه
- ۱۱- بهار، ملک الشعرا . (۱۳۷۸). دیوان، اشعار، چاپ سوم، تهران : سمیر .
- ۱۲- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۸)، در سایه آفتاب، تهران، سخن.
- ۱۳- ترقی، محمد علی فرهنگ، خیام ۱۳۳۳، تهران، چاپخانه خیام
- ۱۴- حجازی، بنفشه . (۱۳۷۹) ادبیات کودکان و نوجوانان، تهران: انتشارات روشنفکران و مطالعه زنان
- ۱۵- حکیمی، محمود . (۱۳۹۱). مبانی ادبیات کودکان، تهران : سمیر .
- ۱۶- حکیمی محمود - کاموس، مهدی (۱۳۸۱)، مبانی ادبیات کودکان و نوجوانان جلد ۱، تهران، انتشارات آروند.